

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

На правах рукопису

ВЕРБА Ігор Володимирович

**Н.Д.ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО -
ІСТОРИК ТА АРХЕОГРАФ (1884-1973)**

07.00.09 - Історіографія, джерелознавство та
методи історичного дослідження

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ-1994

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті української археографії НАН України.

Науковий керівник - кандидат історичних наук
РУБЛЬОВ Олександр Сергійович.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук - ПІНЧУК Юрій Анатолійович.

кандидат історичних наук, доцент - ГЛИЗЬ Іван Іванович.

Провідна організація - Київський університет ім. Тараса Шевченка.

Захист відбудеться "31" квітня 1994 р. об 11 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.43.01 по захисту дисертацій в Інституті української археографії НАН України.

Адреса: 254050, Київ, вул.Пугачова, 12/2.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту української археографії НАН України.

Автореферат розісланий "21" квітня 1994 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Тодійчук О.В.

ЛННБ ім. В. Стефаника
АН України

Актуальність дослідження зумовлена:

- науковим і суспільним значенням постаті Н.Д.Полонської-Василенко;

- відсутністю спеціального дослідження про її життя і діяльність;

- нагальними потребами створення повної наукової біографії вченої;

- необхідністю ліквідації багатолітніх фальсифікаторських напластунків навколо особи Н.Д.Полонської-Василенко, наукового осмислення її місця і ролі у вітчизняній і світовій історії;

- важливістю введення в науковий обіг великого комплексу архівних джерел з колишніх спецховищ як необхідної умови об'єктивного висвітлення біографії історичних осіб;

- практичним значенням процесу повернення Н.Д.Полонської-Василенко до свого народу, вивченням та популяризацією її творчості.

Предметом дисертаційного дослідження стали життя і творча праця Н.Д.Полонської-Василенко як в Україні, так і на еміграції.

Хронологічні межі охоплюють curriculum vitae (з лат. - хроніка життя) і діяльність Н.Д.Полонської-Василенко від народження до смерті та біографію родини Меншових, де зростала і формувалась вчена.

Стан наукової розробки проблеми. Слід насамперед зазначити, що у вивченні біографії і наукової спадщини Н.Д.Полонської-Василенко поки що набагато більше зроблено науковцями української діаспори, ніж на Батьківщині відомої вченої.

У вітчизняній історіографії маємо незначну кількість робіт, які містять іноді діаметрально протилежні характеристики її особи. Перші скупі згадки про дослідницю сягають дореволюційних років¹. Це були коротенькі анкетні відомості, які супроводжували виступи дослідниці на археологічних форумах, що постійно відбувались в різних містах Російської імперії. Цікавим є і рецензійний відгук на працю Наталії Дмитрівни "Историко-Культурный Атлас по русской истории с объяснительным текстом" (К., 1913, вып. 1), який належав археологу-новатору О.А.Спіцину². Він піддав скрупульозному аналізу широкомасштабний засяг дослідження вченої, ретельно зафіксувавши всі хиби, що зустрічались в тексті. Разом з цією поміркованою критикою надавались і деякі відомості про неї. Фактично на цьому і вичерпується весь арсенал дореволюційних історіографічних даних про Н.Д.Полонську-Василенко.

Нічого ґрунтового до висвітлення образу дослідниці не внесла і молода українська радянська історична література. В 20-х-30-х рр. ми тільки знаходимо поодинокі згадки про тернистий науковий шлях дослідниці, які майже не вплинули на збільшення інформації про Наталію

¹ Рудаков В.Е. Пятнадцатый археологический съезд в Новгороде // Исторический вестник.-СПб.,1911.-№ 9.-С.1127-1128; Труды пятнадцатого археологического съезда в Новгороде (1911).-М., 1914.-Т.1.-С.1113-1114.

² Спицин А. Рецензия на пособие. Полонская Н. Историко-Культурный Атлас по русской истории с объяснительным текстом.-К., 1913.-Вып. 1 // Журн. Мин. Народ. Просв.-СПб., 1913.-№ 8.-С.247-249.

Дмитрівну³. Це в основному були звіти та звітлення різних академічних видань, де фіксувалась робота відповідальних комісій, в яких працювала історик. Хоча такі видання являють собою цінне історичне джерело, вони вкрай однобічно торкались постаті Н.Д.Полонської-Василенко, і не дозволяють створити цілісний її портрет. Вже в цей період визрів міф про Наталію Дмитрівну як про представницю буржуазної великодержавницької школи. Як не дивно, початок таким історіографічним нісенітницям поклав друг і колега Н.Д.Полонської-Василенко історик О.П.Оглоблин⁴, який в 30-х роках і сам став об'єктом постійних репресивних нагінок.

Значний внесок у формування образу Н.Д.Полонської-Василенко як "української буржуазної націоналістки", "вульгарного соціолога" тощо зробила радянська історіографія 50-х-80-х рр.⁵

Виникнення в другій половині 80-х років сприятливих умов для об'єктивного вивчення історичного минулого України й ліквідація режиму "спецсховищ" в архівних установах дали змогу дослідникам з'ясувати і частково уточнити окремі сторінки життя та діяльності Н.Д.Полонської-Василенко. За цих обставин деякі журнали почали друкувати її роботи еміграційних років з короткими відомостями про їх авторку. Так, С.І.Білокінь вмістив до перевиданих розвідок Н.Д.Полонської-Василенко "Цензурові утиски на Україні" та "Список видань Академії Наук, знищених в 1930-х роках" невеличкий етюд про Наталію Дмитрівну⁶.

Докладніша характеристика вченої міститься у монографії, присвяченій її чоловікові - академіку М.П.Василенку⁷. В книзі на основі ретельного аналізу архівного матеріалу вперше було відтворено, насамперед, біографію дослідниці, показано її як талановиту представницю українських наукових кіл, зроблена спроба систематизувати її бібліографічний спадок.

Серед наукових розвідок вітчизняної історіографії 80-х-90-х рр., які торкались Н.Д.Полонської-Василенко, змістовністю відрізняються студії дніпропетровського українця В.М.Заруби. Він акцентував увагу на особі вченої як представниці державницького напрямку в національній історіографії (новій революційній школі), який репрезентувала група науковців під керівництвом акад. Д.І.Багалія, та надрукував окремі листи Наталії Дмитрівни. Зі сторінок його статей постає образ ерудованої вченої,

³ Див. напр. Пролетарська правда.-К.,1929.-10 грудня; Академія Наук УРСР у 1941 році.-К., 1941.-С.109-110.

⁴ Див. *Оглоблин О.П.* Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва і місцевого націоналізму в українській історіографії) // Записки Історико-Археологічного інституту ВУАН.-К., 1934.-Т.1.-С.215, 225.

⁵ Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму.-К.,1974.-С.120.

⁶ *Білокінь С.* Н.Д.Полонська-Василенко - історик, філософ, біограф // Книжник, 1991.-№4.-С.21.

⁷ *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матосєва Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко // Передмова Ю.С.Шемшученка.- К., 1991.- 272 с.

завзятої архівістки і неперевершеної мемуаристки⁸. Хоча зрозуміло, що у публікаціях В.М.Заруби її постать змальовано лише фрагментарно.

Велику увагу розбору спадщини Наталії Дмитрівни в ділянці історії запорізької козаччини приділили С.Г.Водотика та І.Д.Мазур⁹. Вони ретельно проаналізували творчий доробок Н.Д.Полонської-Василенко з цієї проблематики, підкресливши, що вчена пододала хибну тенденцію штучного відокремлення історії Запоріжжя від загальної історії Південної України. На їх думку, в працях дослідниці Запоріжжя постає органічною частиною Південної України, що має принципове наукове і практично-політичне значення.

Науково-критичний підхід до вивчення життя й діяльності відомого українського історика започаткував у своїй розлогій студії В.І.Ульяновський¹⁰. Факти біографічного характеру і творчої лабораторії збудованого науковця були реконструйовані ним завдяки розробці значного джерельного матеріалу, який в широке користування вводився, переважно, вперше. Це вдалося зробити, опрацювавши відповідні фонди, які знаходяться в київських архівах. Також було використано й наукову літературу, головним чином, української діаспори.

Особливої уваги заслуговують матеріали з дослідницького портфелю Н.Д.Полонської-Василенко, що довгий час вважались втраченими для науки, на яких зосередив увагу В.Ульяновський. З цього реєстру в першу чергу слід назвати її докторську дисертацію "Очерки заселения Южной Украины в ХУІІІ веке", збірник документів "История заселения Южной Украины второй половины ХУІІІ столетия", роботи з історії Києво-Межигірської фабрики та інші. Важливо, що ці праці, а також збірник документів в умовах сьогодення виконують роль першоджерела, оскільки під час двох останніх воєн було знищено багато документів з цієї проблематики. Автор також переглянув погляди еміграційних істориків (в основному О.Оглобина та В.Омельченка) на постать Наталії Дмитрівни за дореволюційних часів, відкинувши створення на заході ореол дослідниці як українофільки, зазначивши, що на той період Н.Д.Полонська-Василенко писала, говорила і думала виключно у контексті загальноросійської історіографії.

⁸ Заруба В. Погром: Як нищили школу історика академіка М.Грушевського // Літер. Україна.- 1991.-11 липня.-С.5; *Пого ж.* Михайло Грушевський та Дмитро Багалій // Березіль.-1991.-№ 9.-С.142; *Пого ж.* Життя і смерть академіка Слабченка // Дзвін.-1992.-№ 3,4.-С.102-103; *Пого ж.* Історик трагічної долі (Академік Михайло Єлисейович Слабченко) // Архіви України.-1992.-№ 5/6.-С.77, 79; *Пого ж.* Наталія Полонська-Василенко // Заруба В.М. Постаті (Студії з історії України).-Кн. друга.-Дніпропетровськ, 1993.-С.34-36.

⁹ Мазур І.Д., Водотика С.Г. Н.Д.Полонська-Василенко як історик Запоріжжя // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць.-К., 1992.-Вып.2/3.-С.219-228.

¹⁰ Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х тт.-К., Львів, 1992.-Т.1.-С. V-LVI.

Праці Н.Д.Полонської-Василенко в ділянці археографії торкається в колективній монографії, створеній під егідою Інституту української археографії НАН України, інша група дослідників¹¹. Переважно в ракурсі "Н.Д.Полонська-Василенко і ВУАН" написаний вступний біографічний нарис про життя і діяльність вченої до її популярного дослідження "Українська Академія Наук (Нарис історії)" І.В.Вербою, П.Д.Овчаренком та О.С.Рубльовим¹². В цій роботі із залученням архівного матеріалу узагальнено життєпис Наталії Дмитрівни, окреслено коло її фахових зацікавлень.

Таким чином, вітчизняна історіографія тільки накопичує відповідні дані про Н.Д.Полонську-Василенко, а ґрунтовні узагальнюючі праці про неї взагалі відсутні. Найбільш детально розроблений радянський період творчості вченої, а питання дореволюційного *curriculum vitae* і - особливо - окупаційних та еміграційних років досліджувались поверхово.

Значно більший пласт літератури про Н.Д.Полонську-Василенко створений науковцями української діаспори, яким на сьогодні належить пріоритет в цій справі.

Вже за життя Н.Д.Полонської-Василенко стали виходити присвячені їй роботи з аналізом її поглядів, з оцінкою внеску в науку. Багато історіософських нарисів присвятив дослідниці її колега відомий український історик О.П.Оглоблин. Знайомий з Наталією Дмитрівною більше 50 років, він одним з перших простежив етапи її життєвого та наукового шляху¹³. Цей же історик чималу увагу приділив вченій в своїй англомовній монографії, присвяченій українській історіографії 1917-1956 рр.¹⁴. В цій капітальній праці наукові надбання Н.Д.Полонської-Василенко органічно зараховувались до державницького напрямку української історіографії. Детальний аналіз спеціальних історико-джерельних розправ Н.Д.Полонської-Василенко в царині історії Запоріжжя й Південної України ХУІІІ ст. дав право О.П.Оглоблину зарахувати їх до "золотого фонду" української історіографії¹⁵.

¹¹ Едиційна археографія в Україні у ХІХ-ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань. Вип.1.К., 1993.-С.81, 92.

¹² *Верба І.В., Овчаренко П.Д., Рубльов О.С.* Н.Д.Полонська-Василенко: історично-біографічний нарис життя і діяльності // Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук (Нарис історії).-К., 1993.-С.8-22.

¹³ *Оглоблин О.П.* 70-ліття життя й 45-ліття наукової діяльності проф. Н.Д.Василенко-Полонської // Укр.вісті.-1954.-Ч.18; *Його ж.* Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // *Наук. записки УВУ.*-1963.-Т.7.-С.18-25; *Його ж.* Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (з нагоди 85-ліття) // *Полонська-Василенко Н.* Видатні жінки України. - Вінніпег, Мюнхен, 1969.-С.10-16; *Його ж.* Полонська-Василенко Наталія // *Енциклопедія українознавства.* Словникова частина: В 10-ти тт.-Париж, Нью-Йорк, 1970.-Т.6.-Ст.2198.

¹⁴ *Ogloblyn O.* Ukrainian Historiography: 1917-1956 // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.-New-York, 1957.* Vol.5-6.-P.326-328.

¹⁵ *Оглоблин О.* Передімова // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя ХУІІІ століття та його спадщина: В 2-х тт.-Мюнхен.-1965.-Т.1.-С.5-7.

Вивченням історичних поглядів Н.Д.Полонської-Василенко займався і її учень В.Омельченко. Вже в першій своїй статті про неї він подав змістовний матеріал про її науковий доробок¹⁶. Цей же автор продовжив огляд українознавчих студій історика і в наступній своїй праці¹⁷. Для робіт В.Омельченка характерний, насамперед, показ дослідниці як речника української національної ідеї й захисника запорозьких вольностей. А з нагоди 85-ї річниці з дня народження Наталії Дмитрівни В.Омельченко підготував загальний життєпис своєї вчительки¹⁸. В цій роботі він в популярній формі виклав біографію дослідниці, охарактеризував її суспільно-політичні позиції й основи наукового світогляду. Він же уточнив і розширив уявлення про науковий метод історика. Однак, джерелознавча база дослідження в порівнянні з попередніми роботами майже не розширилась, а проблематика залишилась традиційною. Проте вміщена в статті докладна бібліографія вченої і зараз може слугувати путівником по її працях.

Погляд на Н.Д.Полонську-Василенко як на адепта, яка виховала цілу школу дослідників, висловив ще один учень Наталії Дмитрівни впливовий в наукових еміграційних колах історик Л.Винар¹⁹. Історичні дослідження Н.Д.Полонської-Василенко він кваліфікував як праці нового методологічного підходу до висвітлення минулого України, як роботи оригінального наукового синтезу. Л.Винар атестував вчену і як небуденну особистість, історика величезної ерудиції й значного педагогічного досвіду. Безперечною заслугою цього біографа є також те, що він подав короткі відомості щодо біографічних джерел і матеріалів про Н.Д.Полонську-Василенко, які є наріжним каменем для всіх дослідників її життя і творчості. Л.Винару належить і наукова розвідка "Професор Наталія Полонська-Василенко і Українське Історичне Товариство", де проаналізована титанічна і корисна праця вченої по заснуванню і розбудові на Заході українського наукового осередку історичного профілю і його друкованого органу "Українського історика"²⁰. Цієї ж теми він торкнувся і в підсумковому огляді діяльності згаданого товариства за чверть століття, відзначивши, що Н.Д.Полонська-Василенко на протязі багатьох років була членом редакційної колегії часопису²¹.

16 *Омельченко В.* Проза. Наталія Полонська-Василенко // Свобода.-1954.-26 лютого.

17 *Його ж.* Проза. Наталія Полонська-Василенко // Свобода.-1962.-3-4 травня.

18 *Його ж.* Наталія Полонська-Василенко (З нагоди 85-ї річниці з дня народження і 60-ї річниці науково-академічної діяльності) // Укр. історик.-Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен.-1969.-№ 1/3.-С.86-94.

19 *Винар Л.* Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко // Укр. історик.-1983.-№ 2/4.-С.55-61.

20 *Його ж.* Професор Наталія Полонська-Василенко і Українське Історичне Товариство // Укр. історик.-1969.-№ 1/3.-С.102-105.

21 *Його ж.* На службі історичній науки: "Український історик", 1963-1988 // Укр. історик.-1988.-№ 1/4.-С.9-21; *Його ж.* "Український історик": журнал історіографії і наукового українознавства (короткий історичний нарис) // Український історик. Показчик змісту. 1963-1992.-К., 1993.-С.18-20.

Таким чином, огляд діаспорної українознавчої літератури з порушеною в цій дисертації проблемі свідчить про фрагментарність висвітлення у ній життєвого та наукового шляху Н.Д.Полонської-Василенко. І це не випадково. Адже оперті лише на розробки окремих науковців без залучення архівного матеріалу, вони однобічно характеризують особу знаного історика України. Слід підкреслити ще один важливий момент. Ті чи інші вчинки Наталії Дмитрівни і їх наслідки нерідко подаються однозначно, без урахування історико-суспільної ситуації та без розуміння специфіки тогочасної епохи. Часто на постать Наталії Дмитрівни, особливо раних років, переносяться її пізніші судження і думки. Так під дією цих чинників сформувався ореол вченої як завзятої українофілки, перебільшувалась її роль на терені українознавства за дореволюційних і радянських років тощо. Такий підхід не можна визнати за слушний, а методологічні засади, розроблені в еміграції, вимагають якщо не кардинальної переоцінки, то значних уточнень і доповнень. Знову ж таки, на наш погляд, такий стан вивчення біографії та творчого шляху провідної вченої-гуманітарія не відповідають сучасному рівневі розвитку історичної науки. На потребі дня стоїть вже завдання створення синтетичної праці про дослідницю, яка б урахувала всі історіографічні досягнення.

Основною метою роботи є комплексний науковий аналіз всіх життєвих та творчих колізій Н.Д.Полонської-Василенко як в Україні, так і на еміграції.

Серед головних завдань дослідження ми ставимо такі:

- створення всебічного науково-академічного й суспільного портрету відомого історика України;

- зруйнування ідеологічних стереотипів, звільнення образу Н.Д.Полонської-Василенко від всіляких політичних ярликів, очищення від застарілих уявлень, оцінок і упереджених підходів;

- дослідження проблеми предків Н.Д.Полонської-Василенко і впливу родових відносин і традицій на її життя, духовність та творчість на суто науково-історичному й генеалогічному ґрунті;

- ретельний аналіз і синтез її друкованого наукового спадку;

- розгляд основних робіт з рукописної спадщини Н.Д.Полонської-Василенко;

- подання критичного осмислення використаних джерел;

- з'ясування і визначення місця Н.Д.Полонської-Василенко в історіографії та культурно-громадському житті України й української діаспори.

Вирішенню поставлених завдань буде слугувати проблемно-хронологічний метод, покладений в основу дослідження.

Методологічні засади дисертації базуються на діалектико-матеріалістичних принципах вивчення суспільних явищ та окремих осіб - історизму, об'єктивності та плюралізму.

Наукова новизна дослідження полягає :

- у створенні всебічної наукової біографії Н.Д.Полонської-Василенко;

- у вивченні на прикладі вченої однієї з граней більш загальної наукової проблеми про життя і діяльність національної інтелігенції в різні часи;

- у введенні автором вперше в науковий обіг великої кількості надзвичайно важливих, раніше недоступних дослідникам архівних джерел, які дозволяють достовірно реконструювати невідомі досі сторінки життя вченої;

- у виявленні й публікації автором раніше невідомих матеріалів з архівної спадщини Н.Д.Полонської-Василенко.

Науковий доробок дисертанта може бути використаний як дослідниками для написання наукових праць, так і викладачами історії при підготовці регулярних та спеціальних курсів.

Джерельна база. При висвітленні неоднозначної постаті вченої нами були використані джерела двох категорій: як друковані матеріали, так і архівні документи. На жаль, перша група, в силу нерозробленості даної тематики, надзвичайно малочисельна. В цей ряд входять друковані документи і матеріали різних науково-громадських об'єднань, угруповань, товариств, періодична преса, мемуари. Вони в основному містять окремі факти з життя та творчої лабораторії Наталії Дмитрівни: розпорошені по численних рубриках часописів та роботах як вітчизняних, так і еміграційних науковців. Певне уявлення про її життя за часів німецької окупації міста Києва за 1941-43 рр. подають листи І.П.Крип'якевича²² та Д.І.Дорошенка²³ до О.П.Оглоблина. Історик В.І.Ульяновський в додатках до перевиданої праці Н.Д.Полонської-Василенко "Історія України" вмістив її автобіографію за 1920-ті роки та склав основну бібліографію наукових робіт вченої²⁴. Велику наукову вартість мають і листи (загалом 11) Н.Д.Полонської-Василенко до Л.Винара за 1962-72 рр., які вмістив її учень в додатку до вже згаданої нами роботи²⁵. Ця епістолярія Наталії Дмитрівни є важливим джерельним матеріалом для висвітлення українського наукового життя на еміграції, в якому дослідниця брала активну участь. Вони також віддзеркалюють погляди авторки на різні аспекти діяльності українських наукових установ, містять яскраві характеристики окремих вчених, торкаються питань суспільно-політичного життя української діаспори. Винятковою важливості дані про розбудову Н.Д.Полонською-Василенко еміграційної історичної науки містять

²² Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина (публікація Любомира Винара) // Укр.історик.-1990.-№ 1/4.-С.170-175.

²³ З листів Д.І.Дорошенка до О.П.Оглоблина // Укр.історик.-1965.-№ 3/4.-С.86-87.

²⁴ Див. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х тт.-К., 1992.-Т.1.-С.LV-LVI; Т.2.-С.600-606.

²⁵ Винар Л. Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко...-С.62-71.

надруковані архівні матеріали із фондів УІТ та "Українського історика"²⁶. Частину документів з особистого фонду Н.Д.Полонської-Василенко оприлюднив автор даного дисертаційного дослідження²⁷. Лист Київського Археологічного інституту до ВУЦВК, РНК України, НКО УСРР, ВУАН, Київського губернського виконавчого комітету про необхідність прийняття пам'яткоохоронних заходів під час вилучення церковних цінностей у фонд боротьби з голодом (1923 р.) та звернення до редакції київської газети "Пролетарская правда" групи вчених Києва з приводу самогубства Д.М.Щербаківського (1927 р.) з підписом і Н.Д.Полонської-Василенко опубліковані у книзі "Репресоване краєзнавство"²⁸.

Значний інтерес становлять й уривки зі спогадів Н.Д.Полонської-Василенко за 1913-1917 рр., надруковані в "Українському історик"²⁹. В них показана широка картина життя української та російської інтелігенції на тлі тогочасної епохи. Мемуарні фрагменти містяться й у розвідках дослідниці, присвячених видатним представникам вітчизняної науки й культури: академікам М.П.Василенку, М.С.Грушевському та А.Ю.Кримському, громадській діячці, поетесі Л.М.Старицькій-Черняхівській, професору О.П.Оглоблину, літераторам М.К.Зерову та П.П.Филиповичу тощо³⁰.

Серед українознавчих студій про вчену варто згадати й публікацію О.М.Моргуна (1874-1961)³¹. В ній, зокрема, висвітлене родинне оточення вченої, показано коло її друзів і однодумців, охарактеризовано суспільно-політичний світогляд.

Значачимо і нарис дійсного іноземного члена НАН України О.Й.Прицака, що також написаний в ключі мемуаристики³². Він цінний

26 Українське Історичне Товариство і "Український історик": архівні матеріали // Укр.історик.-1990.-№ 1/4.-С.198-200.

27 Див. Старожитності.-К., 1992.-Ч.20.-С.5; Київська старовина.-К., 1993.-№ 5.-С. 32-40.

28 Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки).-К., 1991.-С.365, 412-414.

29 Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця /війна, 1913-1916/ (уривок із спогадів) // Укр.історик.-1983.-№ 2/4.-С.38-50; *Лі ж.* Революція 1917: Спогади // Укр.історик.-1988.-№ 1/4.-С.119-128; 1989.-№ 1/3.-С.106-113.

30 Див. Полонська-Василенко Н. Академік Агатангел Юхимович Кримський // Укр.історик.-1971.-№ 3/4.-С.90-98; *Лі ж.* Наукова спадщина академіка А.Ю.Кримського (У справі рукопису "Історія Хозар") // Укр.історик.-1973.-№ 3/4.-С.141-145; *Лі ж.* Олександр Петрович Оглоблін в очах сучасниці // Укр.історик.-1970.-№ 1/3.-С.33-37; *Лі ж.* С.О.Єфремов (Спогади) // Спілка Визволення України і Спілка Української Молоді: Спогади, документи і матеріали про діяльність.-С.90-100; *Лі ж.* Людмила М.Старицька-Черняхівська // Там само.-С.101-105; *Лі ж.* Михайло М. Слабченко // Там само.-С.125-130; *Лі ж.* Київ часів М.Зерова і П.Филиповича // Хроніка 2000. Наш край.-К., 1993.-№ 1/2 (3/4).-С.117-136; *Лі ж.* Сторінки спогадів. Український Вільний Університет // Укр.історик.-1965.-№ 3/4.-С.39-47.

31 Моргун О. До життєпису Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко-Моргуна // Укр.історик.-1987.-№ 2/3.-С.51-54.

32 Прицак О. Наталія Полонська-Василенко: жмут спогадів // Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (нарис історії).-К., 1993.-С.У-УІ.

тим, що автор знав вчену протягом 32-х років (1941-1973). Відомий суспільствознавець торкнувся питання роботи Наталії Дмитрівни на терені української науки часів німецької окупації міста Києва, окреслив коло зацікавлень дослідниці в еміграційні роки. Окремих зауваг вимагають і спогади інших діячів українознавства, які зустрічались з Н.Д.Полонською-Василенко в різні періоди її життя та науково-громадської діяльності. Так, в мемуарах К.Паньківського³³ та В.Кубійовича³⁴ витворено образ дослідниці в окупаційні часи, показані умови праці науковців за період гітлерівського протекторату.

В дисертаційному дослідженні також були використані записані автором спогади людей, які знали Н.Д.Полонську-Василенко в різні роки її життя як в Україні, так і на еміграції. Серед них варто назвати акад. НАН України О.Й.Прицака, проф. Л.Р.Винара, чл.-кор. НАН України Ф.П.Шевченка, докт.іст.наук К.І.Стецюк, Н.К.Василенко, Є.Ф.Покровську, дочку гетьмана П.Скоропадського О.Отт-Скоропадську.

Виключно цінним джерелом є центральна і місцева преса. Це досить достовірні й важливі історичні матеріали. В роботі нами були ужиті газети "Киевлянин", "Киевская мысль", "Советская Украина", "Пролетарская правда", "Комуніст", "Нове українське слово" та інші, а також низка науково-академічних журналів, серед яких "Бібліографічні вісті", "Историк-марксист" тощо.

Основну групу джерел складають архівні документи і матеріали, які в широкий обіг здебільшого вводяться вперше. Вони зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (м.Київ), Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України (м.Київ), Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (м.Київ), Центральному державному історичному архіві України у м.Києві, Науковому архіві Інституту археології НАН України (м.Київ), Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського НАН України (м.Київ), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (м.Київ), Центральному науковому архіві Інституту архівознавства ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України (м.Київ), Науковому архіві Інституту історії України НАН України (м.Київ), Рукописному відділі Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України (м.Київ), Державному архіві м.Києва, Державному архіві Кіровоградської області (м.Київ), Архіві Президії НАН України (м.Київ), Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І.Яворницького (м.Дніпропетровськ), Центральному державному історичному архіві України у м.Львові, Державному архіві Львівської області (м.Львів), Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаніка НАН України, Архіві Служби Безпеки України (м.Київ).

Історію життя й діяльності Н.Д.Полонської-Василенко в Україні неможливо з граничною повнотою реконструювати, не використавши

³³ Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк, Торонто, 1965. - С.408-409.

³⁴ Кубійович В. Мені 70. Париж, Мюнхен, 1970. - С.51-52.

певного комплексу джерел, які мають складні суспільно-політичні події тодішньої епохи. Проте навіть використаний нами весь виявлений архівний матеріал не завжди дозволяє з необхідною глибиною висвітлити той або інший аспект досліджуваної теми. Тож окремі питання і надалі залишаються відкритими, а то і просто не до кінця з'ясованими, й тому дискусійними.

Маємо зауважити ще один аспект. Київські (та й не тільки київські) фонди (понад 1000 одиниць зберігання) охоплюють лише період життя та діяльності Н.Д.Полонської-Василенко за 1884-1945 рр. Мюнхенський архів вченої (1945-1973) зараз перебуває в Українській Вільній Академії Наук у Нью-Йорку (США), але і він по її смерті був закритий на 20 років. Документами цієї частини архівного спадку дослідниці ми не змогли скористатись. Зрозуміло, що це зумовило певну фактологічну нерівномірність висвітлення різних періодів життя Наталії Дмитрівни. На щастя, існує історична література, повний список якої поданий автором в кінці дисертаційного дослідження. На підставі мемуарів вченої і спогадів про неї її сучасників, колег і друзів вдалося максимально відтворити еміграційний етап життя дослідниці. Разом з тим дисертант далекий від думки, що пропонувана робота остаточно висчерпує всі аспекти порушеної проблематики. Певна річ, не можна також розглядати як доконечну істину і авторські міркування, положення і висновки, хоч свої припущення ми намагалися будувати на підставі документальних фактів, лише іноді дозволяючи собі гіпотези, побудовані, проте, на аналізі таких фактів.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, 4 розділів, 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

У вступі обгрунтовано тему дослідження, її актуальність, хронологічні межі, подано аналіз історіографії проблеми та джерельної бази роботи, визначено її мету та завдання, методологічні підвалини, підкреслено наукову новизну результатів праці та їх практичне значення.

У першому розділі йдеться про походження, дитинство і роки навчання Н.Д.Полонської-Василенко, формування її суспільних та історичних поглядів (1884-1911 рр.), науково-викладацьку діяльність (1911-1917 рр.), аналізуються головні праці вченої дореволюційного періоду.

В цей час дослідниця працювала в ділянці археології, історії Київської держави, частково Московщини XIV-XIX ст. та південноукраїнського обширу ХУІІІ ст. Теоретичний фундамент її творчості спирався на пріоритетні положення позитивістської історіографії Росії ХІХ - початку ХХ ст. і в цілому відповідав розвитку її дослідницької методики. У своїх розправах вона розгорнула епічне полотно руської й української історії, надавши особливе місце одному з визначних її періодів - Київській Русі. Базуючи свої дослідження на великому археологічному, етнографічному й літописному матеріалі із використанням значного масиву наукової літератури, вона торкнулась різних аспектів історії Давньоруської держави: її внутрішнього та

зовнішнього життя, складних взаємин з кочовими народами, високої духовної культури. Однак, незважаючи на широту ерудиції та окреме нетрадиційне осмислення історичних явищ, всі її ст.дії, за деяким виключенням (з археології), носили науково-популярний, просвітницький характер. Проте вже своїм "Історико-Культурним Атласом по русской истории" авторка заявила про себе як про здібного та перспективного фахівця в ділянці стародавньої українсько-російської минувшини. Історичні погляди Н.Д.Полонської-Василенко знаходились в прямому зв'язку з тодішніми реаліями епохи; вже з дореволюційних часів вчена займала виразне аполітичне становище. Її науковий статус збагатився виступами на кількох археологічних форумах, а праця в науково-освітніх інституціях на кшталт Історичного Товариства Нестора-літописця та інших сприяла зростанню її дослідницького світогляду.

Яскравою сторінкою в житті вченої стало її приват-доцентство в Київському університеті св.Володимира. Участь жінки в роботі вищої школи була поодиноким явищем, а викладацька діяльність в такому високому ранзі взагалі була рідкісною подією. Виклади вченої з археології в той час високо цінувались фахівцями, студентами та слухачами, і закріпили за нею репутацію талановитої лекторки.

У другому розділі освітлюється питання науково-академічного і педагогічного розвитку Н.Д.Полонської-Василенко за часів радянської влади (1917-1941 рр.), розповідається про життєвий шлях і творчу діяльність. Значну увагу приділено погрому та нищенню наукових шкіл за сталінського терору, аналізується основна проблематика досліджень, наголошується, що науковець, як і вся українська інтелігенція, звідала на собі трагедію, породжену тоталітарною добою. Скептично і децю стримано ставлячись до українства та української ідеї, вона усвідомила важливість національної справи і ревно відстоювала в своїх численних працях її основні постулати. Лектура вченої в цей час, головне, торкнулась історії заселення, соціально-економічного, адміністративного і політичного розвитку Південної України ХУІІІ ст. За міркуваннями Н.Д.Полонської-Василенко, цей регіон заходами козацтва, народів Російської імперії та іноземців оновлювався і відроджувався як частина великокняжої держави України-Руси. Наголошувала вона й на далекосяжному значенні Запорізької Січі в процесі становлення нового українського суспільства. Слід зазначити, що в освітленні історії січової козацької республіки останніх часів існування вчена дотримувалась економічної концепції її ліквідації на широкому політико-соціальному тлі.

В роботах Н.Д.Полонської-Василенко міститься безліч цінних фактів і спостережень щодо еволюції різних форм землевласництва у південноукраїнському регіоні, показана реакційна суть самодержавства в насадженні основ кріпацтва. В цілому праці вченої стояли на рівні радянської історіографії 20-х років і були її складовою частиною.

До марксизму вчена підійшла, коли їй вже було за 40 років, сформованим науковцем і з серйозною життєвою школою. Вона

відчувала на собі вплив епохи й нових історіографічних віянь, що розвивались на ґрунті марксо-ленінської методології та методики наукового досліду, однак, так і не сприйняла основні прийоми та нові підходи нетрадиційної науки. Суть цього явища можна зрозуміти, якщо взяти до уваги, що еволюція історичних поглядів Н.Д.Полонської-Василенко відставала від швидкоплинних суспільно-політичних реалій. Поруч з тим, що в її працях містяться окремі марксистські положення, дослідниця так і не змогла цілком відмовитись від старих дореволюційних методологічних основ та традицій. Але, незважаючи на це, вона прагнула збагнути чи, принаймні, наблизитись до певних ідеологічних засад, що поступово підміняли живий творчий пошук науковими агітками. Проте вже початок 30-х років і боротьба з так званими пережитками минулого, політизація й уніфікація інтелектуального життя в кінцевому підсумку перервали просування дослідниці до оволодіння марксо-ленінськими схемами історичного розвитку України. Її серйозні висліди 20-х - початку 30-х років так і залишилися на стадії розробок "нової революційної школи", яку культивували в лабораторії акад. Д.І.Багалія.

Подвижницька праця Наталії Дмитрівни в поєднанні з організаторськими здібностями здобули їй одне з чільних місць серед істориків України, а наукова продуктивність поставила в один ряд з найкращими фахівцями в царині вітчизняної історіографії козаччини.

Все своє життя дослідниця була тісно пов'язана з архівною справою. За часів свого київського побуту вона наполегливо вшукувала джерельний матеріал в архівосховищах Сімферополя, Одеси, Феодосії, Дніпропетровська, Києва, Харкова, Москви та Ленінграду. Певний час як співробітниця КЦАДА історик творила архівалії, використовуючи їх для своїх високоталановитих наукових творів, а повагу і любов до спеціалістів в ділянці архівознавства зберегла на все життя.

Київський етап для Н.Д.Полонської-Василенко позначився її тісною дружбою і товаришуванням з багатьма корифеями українознавства. Між ними назвемо прізвища істориків та літературознавців академіків С.О.Єфремова, А.Ю.Кримського, Д.І.Багалія, Д.І.Яворницького, М.Є.Слабченка, професора О.П.Оглоблина, письмениці Л.М.Старицької-Черняхівської тощо. Довгі роки саме ця плеяда оточувала визначну представницю вітчизняної інтелігенції, формувала її національний світогляд, розвивала сферу її творчих задумів та планів.

Період режиму сталінщини залишив болісний слід в біографії вченої. Довгий час об'єктом цькування був її другий чоловік акад. М.П.Василенко, безпідставній махровій критиці були піддані її наукові авторитети: акад. А.Ю.Кримський, акад. Д.І.Яворницький, проф. О.П.Оглоблин, репресований акад. С.О.Єфремов та Л.М.Старицька-Черняхівська. На хвилі цієї тоталітарної вакханалії вилучались готові до друку праці вченої, решта намірів так і залишилася не зреалізованою. Все

ж вона не втратила надію на потрібність її досвіду і, попри все, виношувала думку про подальшу творчу роботу.

Н.Д.Полонська-Василенко - одна з перших вітчизняних жінок - докторів історичних наук, удостоєна цього високого ступеня за довголітню дослідницьку працю, і одна з небагатьох жінок - професорів Київського університету.

Третій розділ дисертації відведено складному періоду життя і діяльності Н.Д.Полонської-Василенко за часів нацистської окупації України (1941-1944 рр.) та в еміграції (1944-1973 рр.) Досліджується її суспільна та науково-викладацька діяльність, аналізується науковий спадок. Торкаючись воєнних років, автор на основі відомих йому джерел реконструював основні ланки біографії Наталії Дмитрівни: її директорство в Археологічному інституті (1941 - поч. 1942 рр.), керівництво Київським Центральним архівом давніх актів (з грудня 1941 р. по травень 1942 р.), завідування 1-м відділом Головного історичного архіву ім. В.Б.Антоновича з травня 1942 р. по вересень 1943 р. тощо.

Майже 30 років по другій світовій війні творила і розбудовувала Наталія Дмитрівна українську історичну дисципліну на еміграції. Цей етап її творчого зростання увійшов яскравою сторінкою в європейський науковий процес, позначився новими злетами і здобуваннями.

Своє завдання історика України вона сумлінно й талановито виконувала. В полі зору вченої були всі важливі і вузлові моменти історії України, які вона блискуче реалізувала за допомогою національно-державницької методології. Її наукова синтеза охоплювала стислі огляди історії церкви, культури, писемності, мистецтва, освіти, економіки, торгівлі, техніки, соціальних відносин, історії права, війська та короткі огляди минувшини українських земель. Завдяки широкому спектру поставлених питань і всебічному вдосконаленню існуючої схеми українського історичного розвитку, еміграційна спадщина Н.Д.Полонської-Василенко носить енциклопедичний характер, а фахово підібраний і упорядкований матеріал служить солідною базою як для науки України, так і для суцільного дослідження її історіографії та історіософії.

Незалежність авторської думки, жваве обговорення і дебаткування окремих застарілих, а то і просто сфальсифікованих постулатів, активна участь в структуротворенні еміграційних гуманітарних осередків - ось той основний ґрунт, на якому розвивала і завершувала свої високопрофесійні твори вчена.

На еміграції Наталія Дмитрівна стояла біля джерел відродження, а подекуди і заснування старих і нових науково-академічних центрів, які зараз відіграють важливу і провідну роль в закордонному українознавстві. Золотими літерами вписано її прізвище в історію УВАН, НТШ, УІТ в Європі та Америці. Вегомий внесок дослідниці у становлення і розвиток часопису "Український історик", функціонування грандіозного довідкового проєкту, значення якого виходить далеко за

межі самої України - "Енциклопедії українознавства" тощо. Важливо і те, що дослідниця виховала, підготувала і вказала творчу дорогу для генерації талановитих українських істориків, серед яких є поважні доктори, професори і навіть академіки.

Довгий час ім'я та науковий доробок вченої на Батьківщині були об'єктом несамовитого цькування з боку відповідних ідеологічних структур. Мабуть, найкращією відповіддю на всі звинувачення є її епохальні роботи, такі, як "Українська Академія Наук (Нарис історії)", "Запоріжжя ХУІІ століття та його спадщина", "Історичні підвалини УАПЦ", "Історія України", що стали найкращим пам'ятником і доказом спрямування її непростого життя, позначеного високим служінням науці і рідному краю.

У четвертому розділі аналізується археографічна діяльність Н.Д.Полонської-Василенко за 1916-1944 рр., розглядається її участь в таких науково-академічних ланках, як Комісія для вивчення соціально-економічної історії України ХУІІІ-ХІХ ст., Археографічній Комісії тощо, загострюється увага на тогочасних монументальних археографічних проектах, як видання "Архіву Коша Запорізької Січі", збірки праць акад. Д.І.Багалія та інших, де одним із основних промоторів ідей виступала науковець. Чимало місця на сторінках дисертації відведено і джерелознавчому аналізу такої унікальної колекції документів Н.Д.Полонської-Василенко, як "История заселения Южной Украины второй половины ХУІІІ столетия", яку вона самовіддано і дбайливо готувала на протязі багатьох років. Про декілька цікавих археографічних аспектів з життя Наталії Дмитрівни на штиб підготовки збірки грамот і привілеїв на Магдебурзьке право містам України та релігійних пам'яток в Церковно-Археографічній Комісії, розповідається на сторінках, присвячених окупаційним рокам. І сьогодні дивує ділянка її археографічних студій, які вона наполегливо розробляла і втілювала в життя. Ця частка її величезної творчої спадщини в умовах оновлення суспільства має надзвичайно актуальну важливість для сучасної розбудови української незалежної держави.

Проведене дослідження дозволило зробити узагальнюючі висновки, які винесено на захист:

- Формування суспільних та історичних поглядів Н.Д.Полонської-Василенко в дореволюційний період йшло під благотворним впливом російського оточення й російської духовності та культури. Вся її творча праця проходила в річищі офіційної російської історіографії, як того вимагали обставини і умови часу, а історія українських територій висвітлювалась виключно в загальному аспекті великодержавних проблем.

- З іншого боку, переважна частина предків вченої проживала в Україні, батько, який вважав себе нащадком козацького роду, всі роки служив рідній землі, та й сама вчена більшу половину життя прожила на українській території. Практика, а головне, великі історичні традиції поволі збуджували і виховували у неї почуття і свідомість свого

кровного-родового й особистого зв'язку з українською землею, українською історією і культурою, українською національною ідеєю.

- Радянський період став переломним в житті дослідниці. Зближення її з українськими культурними колами повернуло наукові уподобання Н.Д.Полонської-Василенко в іншу площину. Цей етап її науково-академічної діяльності лежав в рамках оволодіння марксо-ленінською методологією з чіткими елементами національно-самостійницького світогляду, де превалювали поняття української державності, що потерпала від імперської політики царизму, та єдності сил українства.

- Еміграційний період її наукової зрілості виявив новий ракурс концептуальних зацікавлень Н.Д.Полонської-Василенко. За кордоном вона виступила одним з провідних рушіїв державницького напрямку в національній історіографії, в якому відобразився характерний примат безперервності історичного розвитку України.

- Археографічні студії Н.Д.Полонської-Василенко займали помітне місце в її творчості. Особливою змістовністю відзначається робота вченої в Археографічній Комісії ВУАН по підготовці до видання "Архіву Коша Запорізької Січі" та в укладенні збірника документів і матеріалів "История заселения Южной Украины второй половины XVIII столетия".

Апробація роботи. Дисертація обговорена і схвалена на засіданні відділу джерел новітньої історії України Інституту української археографії НАН України. Основні результати дослідження доповідались на Міжнародній науковій конференції "Вячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна" (Київ, Луцьк, Кременець, 1992 р.); Республіканській науково-практичній конференції "150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті" (Київ, 1992 р.); Всеукраїнській нараді "Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи" (Київ, 16-18 грудня 1992 р.); науковій конференції "Українська державність: історія і сучасність" (Київ, 1993 р.); Міжнародній науковій конференції "Українознавство в розбудові держави" (Київ, 1993 р.); Ювілейній конференції, присвяченій 150-річчю Київської археографічної комісії "Київська археографічна комісія: історія, спадщина, традиції" (Київ, Седнів, 1993 р.).

Основні положення дисертації висвітлені в таких публікаціях автора:

— 1. Еволюція поглядів Н.Д.Полонської-Василенко на національно-визвольний рух і постать І.Мазепи в українській історії 1708-1709 років // Друга Всеукраїнська наук.-теор. конференція "Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.)". Тези доповідей: В 3-х чч.-Ч.1.-Київ, Миколаїв, 1992.-С.20-21. (0,2 др.арк.)

2. "Запорізька матка". Н.Д.Полонська-Василенко: короткий нарис життя і діяльності // Старожитності.-1992.-Ч.20.-С.4-5. (1 др.арк.)

— 3. Запорозька проблематика в наукових працях Н.Д.Полонської-Василенко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного

розвитку. Матеріали Третіх Всеукраїнських наукових читань.- Київ, Черкаси, 1993.-С.130-132. (0,2 др.арк.)

4. До питання про гетьманів України другої половини ХУІІ ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва: У 3-х вип.-Вип.3.- Київ, Дніпропетровськ, 1993.-С.105-111. (0,4 др.арк.)

5. Незабутнє ім'я історика // Трибуна.-1993.-№ 5.-С.29-30. (0,3 др.арк.)

6. Забута спадщина. Н.Д.Полонська-Василенко майже 60 років досліджувала козацьку історію // Наука і суспільство.-1993.-№ 7/8.-С.53-55. (0,4 др.арк.)

7. Н.Д.Полонська-Василенко: історично-біографічний нарис життя та діяльності; Примітки // Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (Нарис історії).-К., 1993.-С.8-22, 391-414. (У співавторстві; 3,5 др.арк.)

8. Н.Д.Полонська-Василенко як краєзнавець України // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства.-Луцьк, 1993.-С.243-244. (0,2 др.арк.)

9. Грецька колонізація Південної України другої половини ХУІІІ століття в науковому доробку Н.Д.Полонської-Василенко // Україна-Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції.-К., 1993.-С.33-34. (0,1 др.арк.)

10. Діяльність Комісії з української емблематики в окупованому Києві (літо 1942 р.) // Третя наукова геральдична конференція.-Львів, 1993.-С.20-23. (0,3 др.арк.)

11. Н.Д.Полонська-Василенко та Київський університет // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. Матеріали Республіканської наук.-практ. конф. -Київ, 1993.-С.124-128. (0,3 др.арк.)

12. Н.Д.Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху // Укр.іст.журн.-1993.-№ 7/8.-С.70-84. (1,5 др.арк.)

13. Н.Д.Полонська-Василенко // Київська Старовина.-1993.-№ 5.-С.25-40. (1,5 др.арк.)

14. Причини ліквідації козацької республіки - Запорозької Січі у творчій спадщині Н.Д.Полонської-Василенко // Українська державність: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції (січень 1993 р.).-К., 1993.-С.79-81. (0,2 др.арк.)

15. Роль представників і послідовників школи В.Б.Антоновича в житті та творчій діяльності Н.Д.Полонської-Василенко // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. Доповіді та матеріали.-К., 1994.-С.217-223. (0,4 др.арк.)

16. Долі людські // Всесвіт.-1994.-№ 1.-С.163-165. (0,5 др.арк.)

1875

AB 30.229
AB 30.229

Підписано до друку 12.04.94. Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 0,9. Обл. вид. арк. 1,0.

Тираж 100. Зам. 244 1994 р. Безплатний

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4